

# Egyén és társadalom a Grundrissében

Marx *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* című műve a marxizmus elméleti hagyaték körüli vitákban az egyik legtöbbet emlegetett munka, amely meggyőzően bizonyítja a marxizmus gondolkodás erejét, időszerűségét. A románul is, magyarul is először 1972-ben megjelent szövegek mindeddig nálunk aránylag keveset forogtak közkezen; újdonságuk, eddigi hozzáférhetlenségük önmagában is indokolja a velük való tüzetesebb foglalkozást.

## Az ifjúkori Kéziratok és A tőke között

A *Grundrisse* — a nemzetközi irodalomban többnyire ezen a címen szerepel — posztumusz mű, az 1857—1859-es időszakban keletkezett kéziratokat tartalmazza. Első kiadására sok évvel a szerző halála után, 1939—1941-ben került sor *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf)* címen. Évtizedekig tehát a marxista tudományosság, a jelenkor eszmetörténete nem tudott róla; ma viszont marxisták és nem marxisták általánosan elfogadott tényként tartják számon elméleti és eszmetörténeti fontosságát.

A *Grundrisséba* foglalt kéziratok az 1859-ben megjelent *Adalékok a politikai gazdaságtan bírálatához* című könyv előmunkálataihoz tartoztak, de előkészítik és bizonyos szempontból előrevetítik szerzőjük főművét, *A tőkét* is. Sokszor emlegetik a *Grundrissét* közgazdasági tárgyú kéziratokként; valóban gazdasági kérdésekkel foglalkoznak, mégsem csupán gazdasági jellegűek, mint ahogyan maga *A tőke* sem csupán politikai gazdaságtani, hanem — s nem kevésbé — filozófiai és szociológiai munka is. Sőt, véleményem szerint a *Grundrisse* filozófiai és szociológiai jelentősége nagyobb, mint kifejezetten gazdasági fontossága, hiszen a szerző gazdasági nézeteit utóbb rendszeresen és átfogóan kifejtette, míg szociológiai nézeteit nem fejtette ki önálló, rendszeres formában.

Ezek a kéziratok betekintést engednek Marx tudományos műhelyébe, s ez a mai marxista gondolkodás egyik fontos feladatához visz közelebb, nevezetesen ahhoz, hogy egy sor fontos és vitatott kérdésben megállapítsuk a szerző autentikus véleményét, eredeti elgondolását. Így például a *Grundrisse* hathatós érveket szolgáltat az olyan nézetek ellen, amelyeket például Althusser vagy — vele ellenkező előjellel — más szerzők vallanak, miszerint Marx ifjúkori és érettkori művei az ifjú Marx humanizmusa és a késői Marx tudományos nézőpontja, az antropológikus-etikus orientációjú és a kizárólag politikai gazdaságtannal foglalkozó Marx között „cezúra” lenne, ellentét állna fenn. Marx életművének bármilyen periodizálását fogadnánk is el, a *Grundrisse* mindenképpen az érett Marx műve. Althusser szerint a marxizmus életműben az „episztemológiai cezúra” az 1845-ös esztendőre tehető; az 1844-es keltezésű *Gazdasági-filozófiai kéziratokat* Althusser a nem tudományos korszakba utalja. Az althusseri korszakolás szerint Marx munkásságának „tudományos” időszaka is szakaszolható, mégpedig 1845-től 1857-ig az „érés”, 1857-től kezdődően pedig a teljes érettség szakaszára. Még így is, a *Grundrisse* a teljes érettség szakaszához tartozik, ahhoz, amelyben Althusser szerint Marx már teljesen szembefordult ifjúkori önmagával. A *Grundrissében* azonban expliciten jelen van az ifjúkori művek teljes antropológiai-humanista problematikája: szubjektum és objektum viszonyának kérdéseit, az emberi szubjektivitás objektívalódásának kérdéseit, egyén és társadalom viszonyának kérdéseit boncolgatja. Tüzetesen foglalkozik az elidegenedés kérdésével, és ismételten használja az „elidegenedés” kifejezést, ami — ha bizonyos szerzőknek hinni lehetne — elő sem fordult többé Marx érettkori írásaiban. 1859-ben kiadott könyve, az *Adalékok a politikai gazdaságtan bírálatához* tartalmazza azt a híres előszót, amelyet a materialista társadalom- és történelemfelfogás legkikristályosodottabb megfogalmazásaként tartunk számon. Éppen a gazdasági viszonyok meghatározó szerepének felismerésére épülő materialista szociológiája készítette Marxot arra, hogy egyre mélyebben merüljön közgazdasági kutatásaiba, de ezeknek a kutatásoknak az eredményeit újra és újra felhasználta alapvető szociológiai felfogásának pontosabb és árnyaltabb megfogalmazásában. A gazdasági tanulmányaiban elmélyülő Marx nem szűnt meg humanista

filozófus és szociológus lenni. Úgy vélem, joggal állapítja meg Karel Kosík *A konkrét dialektikája* című művében (1961), hogy *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* fontos kapocs az 1844-es kéziratok és A tőke között; a marx-i gondolat leitmotívumai mindhárom műben azonosak. Hozzátehetjük ehhez: a *Grundrisse szociológiai közvetítés* az ifjúkori kéziratok antropológiai és A tőke gazdaságtani kérdésfeltevése között.

### A szociológia — az antropológia és a közgazdaságtan között

Az alapvető szociológiai kérdés, amelyet a *Grundrisse* tárgyalt, az *egyén és társadalom viszonya*. A konkrét ember az egyén, létének közvetlen közege pedig a társadalom.

Marx *Bevezetése* így kezdődik:

„Vizsgáljuk tárgyát mindenekelőtt az anyagi termelés. A társadalomban termelő egyének — ennél fogva az egyének társadalmilag meghatározott termelése természetesen a kiindulópont.“ (Marx—Engels *Művei* 46/I. Budapest, 1972. 11.)

A társadalmi termelés egyének társadalmilag meghatározott tevékenységének eredménye, akik maguk is társadalmi produktumok. Minden, ami a társadalomban történik, emberi tevékenység, tehát az egyének tevékenységének az eredménye, ez majdnem magától értetődik; az alapvető szociológiai kérdés — amelyet Marx oldott meg — abban áll, hogyan lehetséges, hogy bár az emberek — az egyének — mindent tudatosan tesznek, mégsem fogják fel tudatukban, és főleg nem uralják tudatosan azokat a társadalmi realitásokat, amelyek között élnek, és amelyeket saját (kollektív) tevékenységük hoz létre. Az emberek tudatos lények, és e minőségükben cselekszenek, mégsem tudatuk határozza meg létüket, hanem társadalmi létük határozza meg tudatukat. Az egyén és a társadalom közötti kapcsolat kérdése tehát a szociológiai gondolkodás legfontosabb kérdései közé tartozik. Marx az egyéni lét társadalmi feltételeit tanulmányozza; miután 1844-ben azt írta, hogy „az ember nem valami elvont, a világon kívül kuksoló lény. Az ember az ember világa, az állam, a társadalom“ (Marx—Engels *Művei* 1. Budapest, 1957. 378.), azokban a kéziratokban, amelyekkel itt konkrétan foglalkozunk, fogalmazza meg gondolatait az ember függőségéről közvetlen életközegétől, az emberi társadalomtól: „Minél mélyebben visszamegyünk a történelemben, annál inkább jelenik meg az egyén, ennél fogva a termelő egyén is, önállótlannak, egy nagyobb egészhez tartozónak...“ (Marx—Engels *Művei* 46/I. 12.) Itt már közelebbről foglalkozik Marx az elsődleges emberi tevékenység — az anyagi javak termelése — társadalmi feltételeivel, felveti azt a kérdést, ura-e, és milyen mértékben ura az egyén munkája — léte — társadalmi feltételeinek. Az a kérdés, hogy mennyire ura az egyén saját tevékenysége társadalmi feltételeinek és társadalmi következményeinek, nem egyéb, mint az elidegenedés, illetve az elidegenedés leküzdésének nagy problémája. Ez szintén része a szociológiai problematika központi magvának; a Marx kidolgozta elidegenedésmélelet materialista társadalom- és történelemfelfogásának lényegéhez tartozik.

### Az egyén a társadalomban

„Az ember a szó legszorosabb értelmében *zoon politikon*, nemcsak társas állat, hanem olyan állat, amely csak a társadalomban tud egyedülállóvá válni.“ (Uo.) Az egyedülállóvá válás azt jelenti, hogy az egyének egymástól különbözőek lesznek, amennyiben különböző készségeiket, képességeiket megvalósítják, kifejlesztik. Az egyedülállóvá válás körülményeit a társadalom nyújtja. Amint azt Marx a *Grundrisse*-ben több ízben kifejti, a legfejlettebb társadalmi viszonyok, az egyének közötti legösszetettebb kapcsolatok azok, amelyek az egyedülállóvá válást nem csupán lehetővé teszik, hanem a legnagyobb mértékben meg is követelik. Más szóval: minél magasabb a társadalom rendszerszerű fejlődésének a foka, annál kedvezőbb körülményeket teremt tagjai, az egyének fejlődése számára. De ennek a fordítottja is igaz: a rendszerszerű fejlődés magasabb foka megkívánja az egyének differenciálódását; a társadalmi fejlődés minden új lépcsőfoka egyre több egyéntől megköveteli egyénisége hangsúlyozottabb kialakulását.

Egyén és társadalom kapcsolatát Marx egyidőben két síkon tárgyalja: a szociológiai tudományosság és az axiológiai humanizmus síkján. Szociológiai szempontból Marx következetesen hangsúlyozza az egyén függőségét a társadalomtól, létének és cselekvésének tőle független társadalmi körülményeitől. Ebből következik, hogy az elidegenedés leküzdése és az egyén teljes emberi megvalósulása

csupán meghatározott társadalmi feltételek létrejötte alapján lehetséges; ezeket a feltételeket Marx a kapitalizmusról a kommunizmusra való áttérésben, az emberi együttélés kommunista megszervezésében jelöli meg. Következésképpen az egyén érdekeit — minden egyén emberi kiteljesedése érdekében — alá kell rendelni a társadalom általános és alapvető érdekének. Ugyanakkor Marx erőteljesen kiemeli azt a gondolatot, hogy az *egyén teljes emberi kifejlődése — minden egyéné, a társadalom egészének a szintjén — a társadalmi fejlődés tulajdonképpeni célja. Nem a társadalom fejlődése az öncél az egyének számára, hanem az egyének fejlődésének kell a társadalom céljává válnia — ez a humanista Marx álláspontja.* Az axiológiai nézőpont viszonylagosan önálló a szociológiaival szemben; utóbbi magyaráz, értelmez, feltárja az eszközöket, előbbi tűzi ki a célt. Marx nem hagyta el alapvető ifjúkori humanista orientációját, most azonban érettebben, tudományosan alapozza meg.

### Az elidegenedés fokai

Az elidegenedés fogalma közismerten sokat szerepel a jelenkori filozófiai, szociológiai, lélektani és elmekörtani, esztétikai, etikai, antropológiai, axiológiai irodalomban. Sokféleképpen határozzák meg, sokféle értelemben használják ezt a fogalmat. Bennünket itt a kifejezésnek az az értelme foglalkoztat, amelyet Marx tulajdonított neki, ezért nem foglalkozunk sem a fogalom előtörténetével, sem utólagos „sorsával”. A *Német ideológiában* találjuk azt a marxi szöveget, amely — nézetem szerint — a legteljesebb és legszabatosabb meghatározásnak tekinthető. Íme: „A társadalmi hatalom, vagyis az a megszokozott termelőerő, amely a különböző egyéneknek a munka megosztásában megszabott együttműködése által létrejön, ezen egyének számára — minthogy az együttműködés maga nem önkéntes, hanem természetadta — nem mint saját, egyesült hatalmak jelenik meg, hanem mint idegen, rajtuk kívül álló erő, amelyről nem tudják, honnan és hova tart, amelyen tehát nem lehetnek úrrá, amely most ellenkezőleg, sajátos, az emberek akarásától és tevékenységétől független, sőt ezt az akarást és tevékenységet éppen irányító szakaszok és fejlődési fokok sorozatán megy át.” (Marx—Engels *Művei* 3. Budapest, 1960. 35.) Tehát az elidegenedés abban áll, hogy az egyének társadalmi tevékenységének egyes következményei: a) az egyének számára előreláthatatlanok; b) úgy jelennek meg előttük, mintha nem saját tevékenységük eredményei lennének, hanem külső, *idegen* erők; c) *kisiklanak ellenőrzésük alól*, nem uralják őket; d) éppenséggel ellenük fordulnak mint idegen és *ellenséges*, nyomasztó erők. Nota bene: az a) és b) vonatkozások, bár közvetlenebbül észlelhetők, a c) és d) vonatkozások következményei, nem pedig fordítva; más szóval a társadalmi tevékenység következményeinek előreláthatatlansága nem oka, hanem folyománya annak a ténynek, hogy ezek a következmények elidegenednek az egyénektől a társadalmi praxis síkján. A gyakorlati, valóságos elidegenedés elsődleges, meghatározó jellegű az elméleti elidegenedéssel szemben, az emberi lényeg elidegenedése meghatározott társadalmi viszonyokban okozza a tudati elidegenedést, nem pedig megfordítva. Ez kitér Marx minden fejtegetéséből; A *tőkében* tételesen is kifejti ezt: „A társadalmi életfolyamatnak, vagyis az anyagi termelési folyamatnak az alakja csak akkor veti le misztikus ködfátylát, amikor az majd mint szabadon társult emberek terméke ezek tudatos, tervszerű ellenőrzése alatt áll. Ehhez azonban a társadalom egy bizonyos anyagi alapja szükséges, vagyis egy csomó olyan anyagi létfeltétel, amelyek a maguk részéről ismét hosszú és gyötrelmes fejlődéstörténeti természetadta termékei.” (Marx Károly: *A tőke* I. Budapest, 1961. 83.)

A *Német ideológia* ifjúkori mű, 1845-ös keltezésű. De a *Grundriss*ben csak úgy, mint A *tőkében*, az elidegenedés fogalmát pontosan ugyanabban az értelemben használja Marx, mint az idézett szövegben; nem tér vissza az általános meghatározásra, de elmélyíti a jelenség részletekbe menő vizsgálatával, történelmi fejlődése fokainak és történelmi meghaladása feltételeinek az ábrázolásával.

A *Grundriss*e lapjain Marx három fokot jelöl meg az egyén és társadalom viszonyának alakulásában (a primitív, öskommunista társadalmat nem számítva): „Személyi függőségi viszonyok [...] az első társadalmi formák, amelyekben az emberi termelőkenység csak csekély és elszigetelt pontokon fejlődik. *Dologi* függőségre alapozott személyi függetlenség, ez a második nagy forma, amelyben először alakul ki az általános társadalmi anyagcserének, az egyetemes vonatkozásoknak, mindenoldalú szükségleteknek és egyetemes képességeknek egy rendszere. Szabad egyéniség, amely az egyének egyetemes fejlődésére és közösségi, társadalmi termelőkenységük mint társadalmi képességük alárendelésére alapozódik, ez a harmadik

**fok.** A második hozza létre a harmadiknak feltételeit.“ (Marx—Engels *Művei* 46/I. 75.) Az első fok: a kapitalizmus előtti antagonisztikus társadalmaké, amelyeket a rendi megosztás, a politikai és jogi egyenlőtlenség, a személyi függőség rendszere jellemez; ezeket a társadalmakat gazdaságuk természeti, zárt jellege, az egyszerű árutermelés határozza meg. A második fokot a tőkés társadalom képviseli, amelyben az árutermelés általánossá vált, amelyben a személyi függőségeket és a politikai-jogi egyenlőtlenséget a pénz által közvetített és az alapvető, gazdasági egyenlőtlenségekre épülő személytelen függőségek váltották fel. A harmadik fok: a kommunista társadalom, amely — az egész megelőző történelmi fejlődés eredményeként — meghaladja az egyének egymástól való függőségének mindkét formáját, mindkét szempontból szabadabbá teszi az egyéniség kifejlődését.

A Marx megjelölte első fok az elidegenedés sajátos formáját foglalja magában: e társadalmak tagjainak többsége számára saját társadalmi tevékenységük következményei azért jelennek meg idegen és ellenséges erőkként, mert a privilégiumokra és jogfosztottságra, politikai-jogi egyenlőtlenségre épített rendszer formálisan megtagadja tőlük a közeletben, a társadalom általános vezetésében és szervezésében való részvétel jogát és lehetőségét. Elvben a születés határozza meg az adott rendhez való tartozást; az egyén lehetősége arra, hogy a társadalmi rendszerben elfoglalt helyét megváltoztassa, vajmi csekély. A személyi függőségek rendszere gátolja ugyanakkor az egyének differenciálódását és kiteljesedését, magát a társadalmat szegényíti az emberi értékek ki nem érlelésével. Az antik társadalomra jellemző személyi függőségek körülményei között például, írja más lapon Marx, „az egyének nagyok jelenhetnek meg. De szó sem lehet itt sem az egyén, sem a társadalom szabad és teljes fejlődéséről...“ (I. m. 366.)

Marx, könnyen belátható okokból, legtöbbit a második fokkal, a tőkés társadalomban megnyilvánuló elidegenedéssel foglalkozik. Kifejti a munkás elidegenedését az általa végzett munka folyamatában és egyben munkájának termékeiben, valamint ezek következményeként, az egyének közötti — áru és pénz közvetítette — általános viszonyok rendszerében: „Minden termelés az egyén tárgyiasulása. De a pénzben (csereértékben) az egyén tárgyiasulása nem a természeti meghatározottságában való tárgyiasulása, hanem egy társadalmi meghatározásban (viszonyban) tételezettként való tárgyiasulása, amely meghatározás neki egyszerűs-mind külsőleges.“ (I. m. 134.) Másutt így ír: „A tevékenységek és termékek általános cseréje, ami minden egyes egyén számára életfeltétellé vált, kölcsönös összefüggésük, nekik maguknak idegenül, függetlenül, dologként jelenik meg. A csereértékben a személyek társadalmi vonatkozása a dolgok társadalmi viszonyulásává változott át; a személyi tehetség dologi tehetőséggé.“ (I. m. 74.) Az egyének közötti viszonyok úgy jelennek meg a felületen, mint dolgok közötti viszonyok, tehát mint az egyének emberi lényegétől idegen viszonyok: „A pénznek teljes meghatározottságában pénzként való felfogását az teszi különösen nehézé [...], hogy itt egy társadalmi viszony, az egyének egy meghatározott vonatkozása egymásra, úgy jelenik meg, mint egy fém, egy kő, mint rajtuk kívüli, tisztán testi dolog...“ (I. m. 145.)

Nem lesz fölösleges hozzátennünk, hogy ezt az egész gondolatsort Marx egyszerűen és rendszeresen újra kifejti *A tőke* nevezetes, az áru fétisjellegével foglalkozó alfejezetében. Bár nem használja az *elidegenedés* szót, nemcsak az eszme, de a megfogalmazás is azonos a *Grundriss*ében találhatóval: „Az áruforma titokzatossága tehát egyszerűen abban áll, hogy az áruforma az emberek számára saját munkájuk társadalmi jellegét úgy tükrözi vissza, mint maguknak a munkatermékeknek tárgyi jellegét, mint ezeknek a dolgoknak társadalmi természeti tulajdonosságait, tehát a termelőknek az összmunkához való társadalmi viszonyát is úgy, mint tárgyaknak rajtuk kívül létező társadalmi viszonyát. [...] Csak maguknak az embereknek meghatározott társadalmi viszonya az, ami itt szemükben dolgok viszonyának fantasztikus formáját ölti.“ (77.) A munkatermékek értéknagyságai „állandóan változnak, függetlenül a cserélők akaratától, tudatától és cselekvésétől. Az ő szemükben saját társadalmi mozgásuk dolgok mozgásának formáját ölti, amely mozgásnak ellenőrzése alatt állanak, ahelyett, hogy ők ellenőriznék.“ (79.) Mint a *Grundriss*ében, Marx *A tőke* lapjain is kifejti, hogy az elidegenedésnek ez a formája történelmileg a személyi függőségek rendszerének meghaladása után jött létre. (81—82.)

Ezzel vissza is térhetünk az 1857—1859-es kéziratokra. A második fokon, mutatja ki Marx, a személyi függőség alól felszabadult egyének függetleneknek *látszanak*, valójában most is függőségi viszonyban állanak, de objektívtált viszonyokban; „a dologi függőségi viszony nem egyéb, mint a látszólag független egyénekkel önállóan szembeleépő társadalmi vonatkozások, azaz a velük magukkal szemben önállósult kölcsönös termelési vonatkozások.“ (Marx—Engels *Művei* 46/I. 80—81.)

Az egyén emancipációjának lehetősége a tőkés rendszerben viszonylag nagyobb, mint az azt megelőző antagonisták rendszereiben; Marx azonban azt hangsúlyozza, hogy az új függőségi formát egyes egyének véletlenszerűen meghaladhatják, nem úgy az alárendelt emberek tömege; e tömeg számára az egyéniség megvalósulása csakis a tőkés rendszer történelmi meghaladása útján lehetséges.

A töké és a bérmunka viszonyának keretében, állapítja meg Marx, létrejön „az elidegenedés végtelen formája“, a munkaeszközök feletti magántulajdonra épülő társadalmakra jellemző elidegenedés legmagasabb foka. Ez a fok készíti elő azokat az anyagi feltételeket, amelyek az egyének közötti viszonyok és a társadalom rendszerszerű felépítésének újszerű megszervezésével az elidegenedés meghaladását lehetővé teszik. „... az elidegenedés legvégtelenebb formája, amelyben [...] a munka, a termelő tevékenység a saját feltételeihez és a saját termékéhez megjelnek, szükségszerű átmeneti pont — és ezért magán-vaolan, még csak fonák, fejtetőre állított formában már magában foglalja a *termelés valamennyi korlátolt előfeltételének* felbomlását, sőt létrehozza és előállítja a termelés feltétlen előfeltételeit, ennélfogva a teljes anyagi feltételeket az egyén termelőerőinek totális, egyetemes fejlődése számára...” (I. m. 392.)

### Az elidegenedés meghaladása. Az egyének emberi fejlődése — öncél

Az egyén elidegenedése a munka folyamatában és annak termékeiben, valamint a többi egyénhez fűződő viszonyaiban — tehát elidegenedése közvetlen életközegében és nembeli tevékenységének alapvető területén — annak a *nembéli jellegnek* meg nem valósulását eredményezi, amelyet Marx ifjúkori, 1844-es kéziratában mint „szabad, tudatos tevékenység”-et határoz meg (*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest, 1970. 50.); ennek a nembéli jellegnek a meg nem valósulása elembertelenedéshez vezet, az egyén elidegenedéséhez önmaga emberi lényegétől.

Az elidegenedés történelmi meghaladása, az ember lényegi erőinek felszabadulása az elembertelenítő körülmények nyomása alól tehát az egyének közötti viszonyok humanizálását, a társadalom egész szervezetének a humanizálását jelenti, igényli. „... a kommunizmus már az ember reintegrációjának vagy magába való visszatérésének, az emberi önelidegenedés megszüntetésének tudja magát”. — írta Marx *Gazdasági-filozófiai kézírataiban*. (68.) Érettkori műveiben egyre hangsúlyosabban jelenik meg az a gondolat, hogy a kapitalizmusról a kommunizmusra való áttérés az egyetemes történelmi folyamat immanens szükségszerűsége. De minden lépésnél kitűnik ezekből a munkákból is, hogy Marx a kommunizmus felsőbbrendűségét az egyének közötti viszonyok újszerű megalapozásában látja, egy olyan rendszer kialakításában, amelyben a társadalom minden tagja teljesen megvalósíthatja emberi képességeit. Az a közismert megfogalmazás, amely szerint a kommunista viszonyok megvalósítása jelenti majd az emberiség történetének valódi kezdetét — miután az eddigi fejlődés csupán előtörténete volt —, azt a gondolatot foglalja magában, hogy a kommunista társadalom valósítja meg első ízben minden ember számára a teljes humanizálódás lehetőségét. Az ember társadalmi lény; a *tökében* azt írja Marx, hogy a kommunista társadalom embere „társadalmiasult ember” lesz.

A *Grundriss*ban Marx ismételtelen hangsúlyozza, hogy az egyének közötti viszonyok — eldologiasodás általi — elidegenedése fonákjára fordítja a cél és az eszköz közötti természetes viszonyt, feláldozza az egyént egy rajta kívüli és tőle idegen cél érdekében, átalakítja célból eszközzé. Ezzel ellentétben a kommunista társadalomban az egyén — öncél; természetesen nem valamely elszigetelt egyén és nem is a kiváltságos egyén, hanem a társadalom minden egyéne, minden tagja. Marx számos helyen beszél arról, hogy a kommunista társadalom érdekei egybeesnek az e társadalmat alkotó egyének összességének érdekeivel; többször tesz egyenlőségi jelet a „társadalom szükségletei” és a „társadalmilag fejlett emberek szükségletei” közé (A *töke* 264.). Ennek az objektív egybeesésnek a megállapítása alapozza meg tudományosan a humanista eszményt.

„Az ember a maga minden oldalú lényegét mindenoldalúan sajátítja el, tehát mint totális ember” — olvassuk az ifjúkori kéziratokban (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 71.). Ez a gondolat tér vissza részletesebben kifejtve a későbbi kéziratokban: maga a termelés, az egész társadalom fejlődése követelménye „a társadalmi ember összes tulajdonságainak kultúrája és ennek az embernek mint a lehető leginkább szükségletekben gazdagnak a termelése — a lehető leginkább totális és egyetemes társadalmi termékként való termelése”. (Marx—Engels *Művei* 46/I. 298.)

Az ember csupán hosszú és kanyargós történeti folyamat eredményeképpen válhat a társadalom totális és egyetemes termékévé. „Az egyetemesen fejlett egyének, akiknek társadalmi viszonyai saját, közösségi vonatkozásaikként egyben alá vannak vetve a saját közösségi ellenőrzésüknek, nem a természet, hanem a történelem termékei.“ (I.m. 78.) Nevezetesen, ösztársadalmi szinten, a kommunista társadalom terméke lesz, mivel a primitív társadalmakban az ember még az emberi viszonyok totalitása nélkül élt, az antagonista társadalmakban pedig *elidegenedett* a társadalmi viszonyok totalitásában. Figyeljük meg ugyanakkor az utóbbi idézetben, hogy Marx az ember totális megvalósulását olyan társadalmi viszonyok kialakulásától teszi függővé, amelyek az egyének kollektív ellenőrzésének vannak alávetve, tehát az elidegenedés történelmi meghaladásától.

Az a gondolat, hogy a társadalom szükségletei egybeesnek a társadalmilag fejlett emberek szükségleteivel, ragyogó megfogalmazásban jelenik meg újra a *Grundriss*ében, ahol Marx a társadalom gazdagságát az egyének alkotó készségeinek teljes kifejlődésével és megnyilvánulásával azonosítja: „...ha a korlátolt polgári formát lehántjuk, mi egyéb a gazdagság, mint az egyének szükségleteinek, képességeinek, élvezeteinek, termelőerőinek stb. az egyetemes cserében létrehozott egyetemessége? mint a természeti erők — mind az úgynevezett természetnek, mind az ember saját természetének az erői — feletti uralom teljes kifejlődése? mint az ember teremtő hajlamainak abszolút kimunkálása — aminek nincs más előfeltétele, mint a megelőző történelmi fejlődés —, amely a fejlődésnek ezt a totalitását, azaz minden emberi erőnek mint olyannak *előre adott* mércével fel nem mérhető fejlődését öncéllá teszi?“ (I.m. 367.)

Minden emberi erőnek öncélként való fejlesztése, kiteljesítése — íme, a legmagasabb humanista eszmény Marx megfogalmazásában. Megkíséreltük kimutatni, hogy ezt az eszményt Marx egyén és társadalom viszonyainak szociológiai vizsgálatával, az elidegenedés és annak meghaladása társadalmi feltételeinek a feltárással alapozta meg. Szabadjon még hozzáfűzni, hogy a *Grundriss*ébeli megfogalmazás ismét tökéletesen egybehangzik egy, *A tőkében* található szöveggel. Marx életműve egységesnek bizonyult: vitathatatlanul legérettebb és legnagyobb műve, *A tőke* a tudományosságának és a humanizmusnak ugyanazt a nemes ötvözetét mutatja, mint korábbi írásai. Íme, a szöveg: „A társadalom igazi gazdagsága és újratermelési folyamatának állandó bővítési lehetősége tehát nem a többletmunka tartamától, hanem annak termelékenységtől és azoknak a termelési feltételeknek többé vagy kevésbé gazdag tartalmától függ, amelyek között ez a munka végbemegy. A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik a nyomor és a külső célszerűség diktálta munka. [...] Ezen a téren a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmassult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és legmegfelelőbb feltételek mellett hajtják végre. De ez még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az emberi erő kifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán mint alapján virágozhat ki.“ (*A tőke* III. 786.)

A társadalom haladása, a kommunista társadalom felépítése a feltétele az egyén teljes emberi megvalósításának az egész társadalom szintjén. A kommunizmus felé tartó haladás öncélja: minden egyént teljes megvalósulása. Ez Marx tanítása, amelyet a *Grundriss*e tartalmaz, s amelyet *A tőke* megerősít és továbbfejleszt.

